

Dr. Szabadjfalvi József
egyetemi docens
Miskolci Egyetem ÁJK
Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék

A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában

(Részlet a szerző habilitációs tézisfüzetéből)

1. Bevezetés

Az elmúlt években tovább folytattam azt a nyolcvanas évek közepén megkezdett kutatói munkát, amely a II. világháború előtti magyar (polgári) jogbölcseleti tradíció megismerésére és kritikai méltatására vállalkozott. Ennek során arra törekedtem, hogy bemutassam: a magyar jogbölcseleti gondolkodók miként viszonyultak a korabeli (európai) jogelméleti gondolkodás főbb áramlataihoz, miként integrálódtak a kontinens jogi gondolkodásába. Bízom benne, hogy az egységesülő Európa jogi kultúrájának szerves részét képező magyar jogbölcseleti tradíció megismerése révén – az elmúlt évtizedek kiterője ellenére is – nyilvánvalóvá válik az egy kultúrkörhöz tartozó nemzetek szellemi rokonsága.

A magyar jogbölcseleti tradíció vázlatos áttekintésekor két általános megjegyzést kell előrebocsátanunk. Elsőként szólni kell arról a sokat hangoztatott megállapításról, mely szerint a magyar jogi gondolkodást az eredetiség hiánya jellemzi. E tekintetben valóban érezhető egy meglehetősen erős osztrák és német orientáció, mely Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből adódik. Emellett azonban az egyes jogbölcseleti gondolkodók szemléletmódját természetesen más jogelméleti irányultságok is jellemzik, így beszélhetünk francia, és még inkább angol (amerikai) hatásokról. Másodszor szólni kell Európa e középkeleti régiója történeti fejlődésére jellemző sajátosságról, mely a jogtudományra és különösképpen a jogbölcseleti gondolkodásra sajátos kettősséget eredményező hatással volt. A magyar jogi gondolkodásban egyidejűleg tapasztalható a "Corpus Iuris" révületében való élés, mely a jogi konzervativizmus egyfajta megnyilvánulásaként is értékelhető, és az aktuálisan legmodernebb európai jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ezen utóbbi sajátosság a jellemző. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

2. Természetjogi előzmények

A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig – ha csupán a legrepresentatívabb képviselőire gondolunk – három nagy korszakot (természetjogi, jogpozitivist, neokantiánus) különíthetünk el, nagyjából követve az európai jogbölcseleti gondolkodás tradícióit. A természetjogi gondolkodás nyomaival már az első magyarországi jogi fakultáson, a nagyszombati egyetemen találkozunk, ahol a római jog keretében került sor a természetjogi tanok oktatására. A XVIII. század közepén az akkori uralkodó, Mária Terézia

vezette be a természetjog intézményes oktatását. A jogbölcselet művelésének és oktatásának alapjait ekkoriban Hugo Grotius tételei, illetve a – Hobbes, Leibnitz, Thomasius, Locke, Huber tanaiból építkező – Samuel Pufendorf és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezte. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője Karl Anton Martini (1726-1806) volt, akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegyezésig kötelező tankönyvek voltak a hazai jogi oktatásban. A természetjogi gondolkodás e válfajában az eredeti természetjogi elvek, a radikális polgári törekvések és célkitűzések "megszelídülve" az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek. Vagyis a klasszikus természetjogi elvek csupán addig és olyan formában voltak értékesek és szükségesek a hatalom számára, ameddig annak legitimáló alapját biztosították. A felvilágosult abszolutizmus számára alapvető fontosságú volt, hogy a jogi képzés során jó állami hivatalnokokat képezzenek, akik a rendszer biztos támaszát képezik. E szellemben íródtak a magyar jogbölcseleti irodalom legelső darabjai is, melyek *Lakits György*, *Brezanóczy Ádám*, *Filó János*, *Dienes Sámuel* munkásságához kapcsolódnak.

A természetjogi tanok terén a XVIII. század végétől Magyarországon is a Kant-féle "észjogtudomány" (észjogi iskola) térnyerésével találkozunk. Eleinte a kanti tanokat homályosnak, fellengzősnek, sőt veszélyesnek tartva hivatalosan megtiltották tanításukat az egyetemi oktatásban, azonban a protestáns jogakadémiákon, melyek nyitottabbak voltak az "új" iránt, hamarosan a kötelező tananyag mellett a kanti gondolatok átadása is megjelent. A XIX. század első harmadának említésre méltó magyar "észjogtani" jogbölcselelői voltak: *Stuhr József Fülöp*, *Petrovics József*, *Hirsch Mihály*, *Demién Antal*, *Adámi János*, *Vuchetich Mátyás*, *Markovics Pál*, *Szibenliszt Mihály*, *Csatskó Imre*, *Vandrák András*, *Szilágyi János*, *Banó István*, *Albélyi Nándor*, *Gerlóczy Gyula*, *Warga János*, *Szeremley Gábor*. Esetükben nem igazságtalan az eredetiség hiányára hivatkozni, hiszen a klasszikus természetjog és a kanti észjogi tanok bűvöletében művelték a jogbölcseletet. A XIX. század közepén – *Hoffmann Pál* műveiben – már találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással is, mely a jog legfőbb forrását a "nemzeti közszellem"-ben keresi.

A XIX. század második harmadának meghatározó jogbölcseleti gondolkodója – az első jelentősebb "magyar" jogfilozófus – Virozsil Antal (1792-1868) már a kanti filozófia szellemében oktatta a pesti jogi karon a jogbölcseletet. Művei – melyek többsége még mindig latin nyelven íródott – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett "segédkönyvként" szolgálták a jogászképzést. Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt, kiindulópontjait tekintve a kanti szabadság-eszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt.

A XIX. század 40-es éveitől Pauler Tivadar (1816-1886) jogelméleti munkásságában lehetünk tanúi a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósodására tett első jelentős kísérletnek, melyet egyben – a Nyugat-Európában ekkor már reneszánszát élő – jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthetünk. Jogszemléletének sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összeegyeztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező történeti jogi iskola szemléletmódjával. Jogpozitivizmusának "gyakorlati eredményei" igazságügyi miniszterségéhez kapcsolódnak.

A századfordulóhoz közeledve említésre méltó még *Esterházy Sándor* neve, aki Aquinói Tamás, Hugo Grotius és Victor Cathrein által fémjelzett ún. katolikus természetjogi gondolkodásnak volt a jeles magyar képviselője. Hasonló szellemben publikált még *Pompéry János* és *Frey János* is. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen

University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

3. A jogpozitivizmus uralomra jutása

A századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód már nem felelt meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban egyre nagyobb befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivistá felfogás. A jogpozitivistá szemléletmód végleges uralomra jutása a magyar jogbölcseleti irodalomban Pulszky Ágost (1846-1901) munkásságához kapcsolódik. Pályája kezdetén az angol történeti jogi iskola szellemisége, illetve az antropológiai szemléletmód gyakoroltak rá jelentős hatást, aminek eredményeképpen az 1870-es évek elején lefordította *Henry Maine: Ancient Law* című művét, és a magyar nyelvű kiadáshoz – a neves angol pályatárshoz, Frederick Pollockhoz hasonlóan – több mint száz oldalas magyarázó jegyzetet készített. 1885-ben jelent meg nyomtatásban *A jog és állambölcészlet alaptanai* című korszakos műve. Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban Londonban angol nyelven is megjelent. A hazai tudományosság szempontjából mérföldkőnek tekinthető Pulszky teljesítménye, hiszen fő műve megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivizmus diadalra jutását. Pozitivistá szemléletében egyaránt jól megfér a fejlődés-gondolatot meghatározó "életérdek" mint mozgató erő a klasszikus liberális jogfelfogást tükröző "cselekvőségi elmélet"-tel, mely szerint az államnak, illetve a jognak a lehető legnagyobb egyéni szabadságot, "cselekvőséget" kell biztosítani.

Pulszky idejekorán fölfigyelt a XIX. század végén bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra, illetve annak az állam tevékenységi körére gyakorolt hatására. Az állami szerepvállalás erősödését a gazdasági viszonyok alakításában, valamint a szociálpolitikában és az egészségügyben vélte fölfedezni. Korának kapitalista fejlődési tendenciáit világosan érzékelve a klasszikus liberális eszmeáramlat meghaladásának tekinthető korai szociális állam ideáját vetítette előre, illetve fölfigyelt a korabeli államkereteket később szétfeszítő nemzetiségi ellentétekre. Munkássága számos társadalomtudományi ágra jelentős hatást gyakorolt, így Pulszky életművét egyaránt magáénak érezheti a jogbölcseleten kívül, az államelmélet, a politikaelmélet és a szociológia tudománya is. Az 1880-as évek végétől aktív politikai szerepvállalása elvonta energiáit a tudomány művelésétől, így életművét befejezetlennek tekinthetjük. Tanítványai közé tartoztak a századfordulót követő magyar progresszió kiemelkedő képviselői, akik polgári radikálisként egy új, modern, minden feudális kötöttségtől mentes XX. századi Magyarorszáért küzdöttek. Úgy vélték, hogy csak egy széleskörű társadalmi, politikai és jogi modernizáció teremtheti meg a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításának alapját. (Vö. *A jogpozitivizmus diadala. Pulszky Ágost élete és munkássága. In: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 21-44. o.)

A pozitivistá szemléletmód a századfordulón Pikler Gyula (1864-1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját. Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel. Pikler pozitivismusa comte-i értelemben érvényes, a jogot mint társadalmi tényt kezelte. Herbert Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg azon

gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből következtet a jogra. Sajátos elméletet állít fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kapcsolatban. Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem "célszerűségi belátásuk" alapján cselekednek (belátásos elmélet), s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket. Az emberek így teremtenek meg olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. A célszerűségi belátás hordozói, első felismerői a társadalom legkiválóbb tagjai, az ún. művelt osztályok. Pikler az 1910-es évek elejétől kezdve egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti élettani és pszichológiai okok kezdtek foglalkoztatni. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcselet kérdéseitől és lényegében tudományozakot váltva pszichofizikai és érzékfiziológiai kísérleteket folytatott. Ezirányú eredményeit később főleg német nyelven publikálta. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

4. Két korszak határán – Somló Bódog jogbölcseleti munkássága

A századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia hatására végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták megközelítései, és veszített jelentőségéből a történeti szemléletmód is. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségét. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban ezen folyamat elsősorban Somló Bódog (1873-1920) munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés "fölszámolása" és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.

Somló a magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérői* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakasz Herbert Spencer tanainak maradéktalan elfogadása és hirdetése, illetve Pikler Gyula természettudományos-pszichológiai belátásos elméleti felfogása és részben a materialista történetfilozófia hatásának jegyében telt el. Érdeklődésének középpontjában az ún. naturalista szociológia problémáinak tárgyalása állt. Somló ez idő tájt Pulszky Ágost és Pikler Gyula mellett a magyar pozitivisták jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megeremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás addigi legprospereálabb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának ezen két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. S joggal lehet büszke a magyar jogtudomány arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somló Bódogot is az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.

A századforduló táján publikált írásaiban a természettudományos pozitivizmus és az evolúcionizmus alapján állva kritizálta a korabeli "hivatalos" tudományeszményt. Pozitivist elméleti állásfoglalását ekkoriban radikális közéleti-tudományos tevékenysége egészítette ki. E korszak egyik fő művének tekinthető az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyve. A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását. Az 1906-ban megjelentetett *Jogbölcseleti előadásaiban* – bár a korábbi pozitivist nézőpontja nem változott – egy sor kérdésben a későbbi fő művét, a *Juristische Gundlehre*-t idéző megfogalmazásokkal találkozunk. Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között, már ekkor rögzíti későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcselet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek (fogalmának) meghatározására (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatására (jogi értéktan). A neokantiánus fordulat valójában – Rudolf Stammler hatására – a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Gundlehre* című terjedelmes könyvében csúcspontot ért el. Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Elméletében a jog, mint a legmagasabb rendű hatalom (jogalkotó hatalom) parancsa jelenik meg. Művének lelkes fogadtatása arra ösztönözte, hogy hasonló alaposítással kidolgozza jogi értéktanát is. Ennek előfeltételeként hozzálátott egy önálló filozófiai alapvetés (ismeretelméleti megközelítés) kidolgozásához, mely csupán korai halála után 1926-ban, posztumusz műként, töredékes formában jelenhetett meg. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? Rechtsstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.; Bódog Somló. [angolul] In: Felix Somló: *Schriften zur Rechtsphilosophie. /Ausgewählt und eingeleitet von Csaba Varga/ Akadémia Kiadó, Budapest, 1999. xi-xii. o.)*

5. Törekvés a jogbölcseleti szintézisre – Moór Gyula neokantiánizmusa

Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása – legkedvesebb tanítványa – Moór Gyula (1888-1950), a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus, a szegedi majd a budapesti egyetem professzora munkásságában érhető tetten. Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az "új magyar jogfilozófia" megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Újszerűsége "összefoglaló" szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikussai nem minden ok nélkül eklektikus fölfogásnak neveznek.

A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Rudolf Stammler – akivel 1912-ben a berlini egyetemen személyesen is megismerkedett – és Somló Bódog gyakorolták. Rajtuk kívül Hans Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek elmélete – bár sokat vitatkozott vele – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcseletére. Moórt saját jogfilozófiai rendszerének kialakításában a rá nagy hatást gyakorló filozófiai és jogbölcseleti előzmények problémafölvetései komplex szemlélete jellemzi. Az 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című első összefoglaló jellegű művében a jogfilozófia három önálló vizsgálódási területéről beszél: 1. a jog fogalmának meghatározása ("jogi alaptan"), 2. a jog általános okozati összefüggéseinek vizsgálata ("a jog szociológiája") és 3. a jog helyességének kérdése ("jogi értéktan" vagy "jogi axiológia"). Már ebben a művében is

megnevezi a tágabb értelemben felfogott jogfilozófia negyedik kérdésköréeként a "tétéles jogtudományok módszertaná"-t.

Moór pályája kezdetétől fogva a neokantiánus irányzat azon követői közé tartozott, akik a valóság és érték világának elválasztását alapvetőnek tekintve, e két szféra közötti viszony rendezésére, kapcsolatteremtésre törekedtek. Elméletének sarkpontja a jog kettős természetéről, kétarcúságáról szóló tétel, amely a jog valóság- és értékoldalának kettősségét emelte ki. Ezt a gondolatot már az 1922-ben megjelent *Macht, Recht, Moral* című tanulmányában kifejtette, s azután erre a tézisére mint egyik "tartópillérre" építette föl *Bevezetés a jogfilozófiába* című munkáját. Felfogása szerint a jog olyan különféle szálakból összeszőtt, bonyolult jelenség, amely egyrészt az "okozatos lét világába", másrészt az "értékek világába" tartozó alkotóelemek összekapcsolódásából áll. A tények és értékek világának módszeres különválasztása, egyben a két elválasztott területnek a jogfogalom struktúrájában történő egybekapcsolása "ad Moór jogfilozófiájának kiemelkedő jelentőséget, ez a gondolat az új jogfilozófia alapgondolata" Horváth Barna szerint.

Szintézisére törekvő összefoglaló jogbölcseleti felfogásában – habár a jog kettős természetének elismerése mindvégig jellemezte – az 1930-as évekre változás következett be. Írásaiban ez az 1940-es évek elejére nyert letisztult formát. Az újfajta szemléletmód nem is annyira jogfilozófiájában, mint inkább jogbölcselete általános filozófiai alapjaiban figyelhető meg. A filozófiai kérdések előtérbe kerülése a XIX. század szaktudományi jellegű jogfilozófiáját követően szinte természetes Moór szerint, s joggal nevezhetjük a XX. századot a "jogbölcselet filozófiai korszakának". Ennek legelső jelét az 1928-ban megjelent *A logikum a jogban* című terjedelmesebb tanulmányában figyelhetjük meg, ahol először nevezi a jogot az "értékes valóság" birodalmába tartozó jelenségnek.

Az 1934-ben publikált *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányában teszi meg a következő lépést az új jogszemlélet felé, amikor a "jog mibenlétét" vizsgálja. E műben élesen elhatárolja magát a korabeli szociológia általános felfogásától és Hegel értelmezésétől is. Véleménye szerint a társadalom nem csupán a természet részeként definiált organizmus és nem is az objektív szellem birodalmába tartozó jelenség, hanem a "természet világának és az eszmék, a szellem világának találkozóhelye". Gondolatmenetéből természetesnek tűnik az a megállapítás, mely egyenes logikai következménye az előbbieknél: "A jogban is a realitás és az idealitás, testi-lelki valóság és a szellemi tartalmak, a tapasztalati lét és az értékek, a normák érintkezését találhatjuk. A jog határozott gondolati tartalommal bíró szabályoknak, előírásoknak, normáknak a rendszere. De nemcsak gondolatoknak, szellemi tartalmaknak a rendszere, hanem pszichofizikai realitással bíró emberi cselekvéseknek egy rendszere is."

Felfogásbeli módosulást jelez a *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányában tett hivatkozása Heinrich Rickert neokantiánus és Nicolai Hartmann újhegeliánus indíttatású filozófus ontológiai téziseire, melyek szembehelyezkedtek a Kant-epigonok tanításaival, és megpróbálták a valóság és érték különbségének kiengesztelhetetlen ellentétét vallók megállapításait oldani, s a két szféra kapcsolódását, egymáshoz való viszonyát újszerűen magyarázni. Moór véleménye szerint a korabeli jogbölcseleti gondolkodásnak e legtöbbet vitatott kérdésére még senkinek sem sikerült választ adnia. Kettőjük közül ekkor Rickert műveiben látta azt a filozófiai megalapozást, amelyre inkább támaszkodni érdemes egy új jogfilozófia kidolgozása esetén. Lényegében Hans Kelsen felfogásával szemben fogalmazza meg azt a tételét, mely szerint a valóság és érték különbségét mint végső spekulatív kiindulópontot nem szabad úgy felfognunk, hogy "logikai ellentétet" lássunk benne. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a valóság az értékből, vagy fordítva, az érték a valóságból

levezethető, illetve egyik a másikba visszavezethető, ami éppen a köztük lévő különbség eliminálását jelentené. Moór szerint a formális logika szempontjait figyelembe véve, ha a valóság és érték között éles különbséget is teszünk, de ezt a különbséget nem logikai ellentmondásként fogjuk fel, nincs semmi akadálya annak hogy közöttük összefüggést, kapcsolatot keressünk. Ez a kapcsolat azonban nem lehet sem okozati, sem az értékek világának "immanens törvényszerűsége" által jellemzett viszony, hanem olyan, a két heterogén szféra érintkezését jellemző "harmadik fajtájú" sajátos törvényszerűség, "amelyet a realizmus ismeretelméleti felfogása szerint az objektív tárgy változatos struktúrájában, idealisztikus felfogás szerint pedig az alanyi tudat belső gazdagságában kereshetünk." Nézete szerint "a realiztikus felfogás mellett a tárgy egysége, idealisztikus felfogás mellett az alany egysége adja meg végső fokon a különböző szférák érintkezésének és kapcsolatának lehetőségét." Így jut el Moór az értékes valóság birodalmába, ahol a két szféra találkozik egymással.

Az 1936-ban megjelent *Jogfilozófiában*, tovább mélyíti az "értékes valóság" vizsgálatának filozófiai alapjait. Míg a "régi filozófia" csak a természet jelenségeire koncentrál, s "minden idők legnagyobb filozófusa, Kant is egyoldalúan csupán a matematikára és természettudományokra korlátozta vizsgálódásait", addig az "újabb filozófia" legnagyobb vívmánya, hogy a természeti jelenségek mellé odaállította "az ember alkotta világnak: a történelem-, a társadalom- és a kultúrának jelenségeit". Az értékes valóságok világa, vagyis az emberi kultúra világa sokkal bonyolultabb, mint a természet világa. Az emberi kultúra olyan szférákat ölel föl, mint az erkölcs, a történelem, a jog, a társadalmi élet világa. Ezek közös jellemzője, hogy mindegyik "tulajdonképpen két- vagy ha úgy tetszik, háromrétegű jelenség: *emberi cselekvések*, illetőleg ezeknek *testi és lelki oldala* és a tudatos emberi akaratnak, az emberi cselekvéseknek a harmadik oldala, amit a legnehezebb megfogni, mert azt tapasztalni nem lehet, hanem csak megérteni: *a szellemi tartalom*. Testi-lelki alapokon nyugszanak azok a gondolatok, érzések, szabályok, egyszóval értékek (szellemi tartalmak), amelyek a társadalmi és történeti jelenségeknek jellemző vonását adják." Mivel a jog társadalmi és történeti jelenség, amely emberi cselekvésből és hozzájuk kapcsolódó gondolatokból, értékekből áll, nyilvánvaló – írja Moór – , hogy a jogbölcseletet legközelebről érintő filozófia az ún. "kultúrfilozófia". Ekkorra a kanti megkülönböztetés, mely éles határvonalat húz a természet világa, az okozatos törvények korlátlan érvényességét biztosító *mundus sensibilis* és az ideák, az értékek, a tiszta észelvek világa, *a mundus intelligibilis* között, már végleg elfogadhatatlan számára.

Moór az újkantiánus meghatározásokkal szemben úgy vélte, hogy egészen nyilvánvalóan és letagadhatatlanul szoros kapcsolat áll fenn a kanti világkép két elszigetelt tartománya: a szellemi világ és a reális tapasztalati világ között. Az általános filozófia szintjén ezt a kapcsolatot az ún. "*új(abb) kultúrfilozófiai irány*" segítségével vélte megalapozni. Ezt az új filozófiai szemléletet, mely a kanti-újkanti és hegeli gondolatok összeszövődéséből, szintéziséből alakult ki, Moór szerint "bátran nevezhetjük az utolsó félszázad legjelentősebb bölcséleti áramlatának". Az új szemléletmód az 1940-es évek elején megjelent munkáiban teljesedett ki. A jelentősebbek közül ide tartozik *A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában*, *Recht und Gesellschaft*, *Újkantiánizmus és újhegeliánizmus a jogfilozófiában*, *Az akarat szabadságáról* című tanulmányai, illetve *A szabad akarat problémája* és *A jogbölcselet problémái* című könyvei.

Valójában mi is ez az új szintézis, amely az "új (modern) kultúrfilozófiában" megfogalmazást nyerve Moór számára új "preszuppozíciót" jelent? A filozófiai gondolkodásban jelentkező modern szintézist az "újabb filozófiai áramlatokhoz" tartozó

gondolatokban és gondolkodókban kereste. Így jutott el két konkrét filozófiai rendszerhez, melyekben fölfedezni vélte az általa áhított szintézis lehetőségét. Az egyik rendszer a századfordulón kialakult újkanti filozófiának az "értéktani" vagy "délnyugat-német iránya", mely az újkantianizmus felől próbál közeledni a hegeli világgéphez. Ez az irányzat – szemben az újkanti ún. marburgi iránnyal, mely a módszertani, illetve a logikai-ismeretelméleti kérdésekre helyezte a hangsúlyt – egy általános értékelméletre felépített tudományosan megalapozott kultúrfilozófia létrehozására tett kísérletet. Képviselői közül elsősorban Heinrich Rickert filozófiája felé fordult érdeklődése. Moór interpretálásában a rickerti filozófia lényege: "A történet, társadalom és kultúra világát szerinte olyan összetett jelenségek alkotják... amelyek egy testi-lelki realitással bíró részből és egy ehhez tapadó és ettől 'hordozott' másik részből: a jelenségek, gondolatok, célok, eszmék és értékek szellemi rétegéből állanak. A kultúra világa ekként az értéktől mentes, okozatos, természeti valósággal szemben mint '*értékes valóság*' jelentkezik, ami körül-belül ugyanazt jelenti, mint a hegeli 'objektív szellem', de ettől mégis különbözik abban, hogy a valóság és az érték kanti dualizmusának megfelelően két élesen elhatárolt részre oszlik: a testi-lelki realitás rétege és a szellemi jelenségek rétege, amelyek azonban szoros kapcsolatban állnak egymással." Ebben az "értékes valóságban" a Kantnál élesen megkülönböztetett és egymástól elválasztott valóság és érték a társadalom és a kultúra vonatkozásában bizonyos fokig összeolvad, sőt egységgé válik. Azonban mégis, talán a kanti indíttatás hatásaként Rickert egy "testi-lelki realitásból" álló részt és egy jelentésekből, értékekből, egyszóval "szellemi tartalmakból" álló részt mégiscsak elhatárol egymástól.

A másik ilyen irányzat, melyben a szintézis elemei föllelhetők, a hegeli filozófiából kiindulva kísérelt meg utat találni a kanti filozófia felé. Moór szerint az irányzat legjelentősebb képviselője Nicolai Hartmann volt, aki "igyekezett Hegelnek ma már tarthatatlan metafizikai spekulációit elejtve, az ő 'objektív szellemét' a társadalmi, történeti és kulturális lét valóságaként felfogni, és ebben a valóság és érték kanti dualizmusának megfelelően egy pszichofizikai valóságból álló és egy szellemi réteget különböztetni meg."

Míg a létszférák kanti dualizmusát átrendező rickerti filozófiából érték és valóság összekapcsolásával az "értékes valóság" fogalmát szűri le, addig a hartmanni lételméletben a hegeli "objektív szellem" monizmusának viszonylagos fölbontását látja: "Igaz, hogy Kant dualizmusával szemben Hartmann *pluralisztikus* felfogása a létrétegeknek egész sorát különbözteti meg. De ha az ő négy 'fő létrétegeből' az alsó hármat – amelyek együttvéve valóban a 'természet' világát teszik ki, és ezt osztják fel csupán az anorganikus, az organikus és a lelki valóság tartományaira – a 'pszichofizikai realitás' létrétegevé foglaljuk össze s így állítjuk szembe a 'szellemi lét' felső rétegével, akkor tagadhatatlanul a kanti szenzibilis és intelligibilis világ dualizmusához erősen hasonló világgépet nyerünk." Igaz – állapítja meg Moór – , Kant a szenzibilis és intelligibilis világ között "nem ver hidat", míg Hartmann szoros kapcsolatot létesít az egyes létrétegek között. Rickert és Hartmann felfogásának összevetéséből végül a következő megállapításra jut: "Ha a legfelsőbb szellemi réteg kivételével Hartmann többi létréteget a testi-lelki valóság rétegevé foglaljuk össze, azt mondhatjuk, hogy a legújabb kultúrfilozófiának ez a két kiváló képviselője egyformán testi-lelki valóság és szellemi tartalmak kapcsolataként fogja fel a társadalmi és történeti jelenségeket." Csakhogy amíg Rickert a valóság és érték újkanti dualizmusából indult ki, s igyekezett ezt az "értékes valóság", a kultúra fogalmába egységbe foglalni, addig Hartmann a valóság és érték azonosságát, az "alles was ist, ist vernünftig" elvét valló hegeli monizmusból kiindulva törekedett a hegeli "objektív szellemnek" megfelelő kultúrafogalomban a "testi-lelki realitást" az általa "hordozott" rétegtől elválasztani.

Moór 1942-es megállapítása szerint az új filozófiai világgép "ma inkább csak általános filozófiai és kultúrfilozófiai munkákban jelentkezik", s "napjaink jogfilozófiájának feladata az, hogy ezt az új világgépet... a jog filozófiai szemléleténél hasznosítsa." Ehelyütt nem lehet vállalt feladatunk annak – az egyébként kritikai elemzést igénylő kérdésnek – az eldöntése, hogy Moór mennyire önkényesen értelmezi a hartmanni és a rickerti filozófiát, amint az sem, hogy ez az új filozófiai alap mennyiben módosította korábbi egyértelműen neokantiánus szemléletét és mennyiben terelte őt az újhegeli jogbölcsélet területére. Jogbölcséleti felfogásának megértéséhez azt érdemes vizsgálni, hogy az új kultúrfilozófiai világgép milyen irányba befolyásolta gondolkodását, vagy ahogyan ekkor fogalmazott, "a jog mivolta" miképpen értelmezhető "az újabb kultúrfilozófia megvilágításában". Az 1945-ben megjelent *A jogbölcsélet problémái* című könyvében programszerűen is megfogalmazta a jogbölcsélet feladatát, mely szerint az új kultúrfilozófia mintájára "a jogfilozófiában is létrejöhetne a modern újkanti és újhegeli iránynak termékeny szintézise."

A szintézis megteremtésére tett kísérlete azonban torzó maradt a közbejött háború és az azt követő közéleti-politikai szerepvállalása miatt. Súlyosbodó betegsége is akadályozta, hogy érdemben hozzálasson jogbölcsélete filozófiai alapjainak újragondolásához. Valójában csak néhány utalást találunk erre vonatkozó írásaiban, melyekben az új filozófiai szemléletmód jogbölcséleti következményeit tekintve igazolva látta korábbi neokantiánus indíttatású felfogásának alaptéziseit: "Az újabb kultúrfilozófia eredményeinek számbavételével... a jogot akként kell felfognunk, hogy nemcsak absztrakt előírásokat tartalmazó szabályrendszert lássunk benne, hanem egyben azoknak az emberi cselekvéseknek a testi-lelki realitását is, amelyekben a jog szelleme él a valóságban. A jognak megvan a szelleme alkotórésze: azok a jogi gondolatok, előírások, amelyek szabályainak tartalmát teszik ki. De megvan a testi-lelki alkotórésze is: azok a lelki folyamatok, amelyekkel az emberek tudomást vesznek a jog előírásairól, s akaratukat általuk befolyásolják, és azok a testmozgások is, amelyek a jogszabályok követésére irányuló akarat külső testi megvalósulása gyanánt jelentkeznek. Ezek a testi és lelki folyamatok éppúgy hozzátartoznak a jogtörténeti és társadalmi valósághoz, mint a szellemi jelentéssel bíró jogszabály tartalom. Nélkülük a jog papíron maradna, és nem játszanék semmilyen szerepet sem az emberi társadalmak életében." A jog lényegét meghatározó idézet jól tükrözi Moór szándékát – a kanti dualizmus és a hegeli monizmus kívánatos szintézisét –, mely "az újkanti egyoldalúsággal szemben egyenjogúsítja a valóságot, másfelől viszont erőteljesen hangsúlyozza a társadalmi valóság szellemi kapcsolódását és vonatkozását."

Az újkantianizmus a maga számtalan irányzatával a legkülönbözőbb jogbölcséleti tételek, tanok egyeztetésére vált alkalmassá, amely Moór számára biztosította, hogy megkísérelje a jogfilozófia "örök problémái" önálló szintézisének kialakítását. Habár jogbölcséleti felfogásának végső szintézisét nem végezte el, írásaiból mégis kiviláglik a – neokantianizmus túlzásait elkerülő – jogfilozófiai rendszere, melyben a jogot nem szűkítette le a normák világára, és mindig hangsúlyozta annak kettős – valóságos és normatív – jellegét.

Moór munkásságának legmaradandóbb – a későbbiekben is legtöbbször hivatkozott – része a jog fogalmával összefüggő vizsgálódása. Valójában ez az a kérdéskör, melyben legerősebben érvényesült tanítómestere, Somló Bódog hatása. A hatalmi- és kényszerelméletek sokaságában a társadalmi ténylegesség gondolatának a jog fogalmába való beemelésével Moór árnyaltabbá tette a jog mibenlétének vizsgálatát, lehetőséget nyitva a jog mögötti hatalom sajátosságainak vizsgálatára.

Moór Gyula "a jogfilozófia mibenléte és problémái"-t vizsgálva a magyar jogfilozófiát a korabeli európai szinten ismertté tette, és elfogadtatta a tudományos közvélemény előtt. Jobbölcselete jelentős befolyást gyakorolt kora magyar tételes jogtudományi irodalmára, s ez egybevágott a jogfilozófia szerepéről és feladatáról vallott felfogásával. (Vö. "A jogfilozófia mibenléte és problémái" /Moór Gyula jobbölcseletének általános filozófiai alapjai/ *Világosság*, XXXIV. évf. /1993/ 7. sz. 56-70. o.; "A helyes jog problémája" /Moór Gyula jogi értéktana/ *Dimenziók* /Felső-magyarországi Szemle/ I. évf. /1993/ 1-2. sz. 95-104. o.; Moór Gyula, az MTA egykori megbízott elnöke. *Magyar Tudomány*, XXXVIII. évf. /1993/ 11. sz. 1392-1398. o.; Vonzások és tasztítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, XLII. évf. /1994/ 11. sz. 654-660. o.; *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Osiris-Századvég, Budapest, 1994. 200 o.; Kísérletek egy jobbölcseleti szintézisre. Moór Gyula jobbölcselete. In: *Portrévázlatok a magyar jobbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 143-209. o.; Moór Gyula Kelsen-interpretációja. /Függelék/ In: Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997. 105-121. o.; Megújulás és tradíció. A magyar jobbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Wesen und Problematik der Rechtsphilosophie. Die Rechtsphilosophie von Gyula Moór. *Rechtstheorie*, 30 /1999/ 1-25. o.)

6. Törekvés a "tiszta jogszociológia" megvalósítására – Horváth Barna jogelmélete

A magyar jobbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szint hozott Horváth Barna (1896-1973), akinek pályakezdését még a 1920-as években Moór Gyula segítette, s később mint a szegedi egyetem professzora vált híressé. Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva "*tiszta jogszociológiá*"-nak – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (egybenező) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárás) jogszemléletében nyilvánul meg. A szegedi évek alatt publikált három főbb munkájában – *Jobbölcseleti jegyzetek*, *Rechtssociologie*, *A jogelmélet vázlata* – konstituálódott jogszemléleti "vezérfonala".

Horváth elméletének eredetisége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenfelező – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, pszichológizmus stb.) egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, pláne ha a korabeli magyar jobbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondásait, amellyel a neokantiánizmus nem nézett szembe, másrészt a 1920-as évek végén tett angliai útja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász jogi kultúra.

A Horváth által kidolgozott szinoptikus módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság összefüggésének egészen eredeti értelmezése. A "kortárs" hazai jogfilozófiai gondolkodás legjelesebb tagjai Somlótól Moóron keresztül Horváthig e probléma megoldásával voltak elfoglalva. Horváth e módszert a jogász tevékenység lényegéből bontotta ki, s a bíró tudatában végbemenő gondolkodási sémának tekintette a

jogot, amely nem más mint egy "reflexív gondolati képződmény". A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogi normára, illetve ezzel egyidejűleg megfordítva a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához szorosan kapcsolódó processzuális jogszemlélete szerint a jog nem egyszerűen egy norma, hanem az elvont magatartási minta és az annak megfelelő tényleges magatartás, vagy másképpen, a norma és magatartás kapcsolata, ami nem más, mint az eljárás. Az eljárás a jog "genus proximuma". Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez. Horváth szerint a jog, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legfejlettebb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát.

Horváth jelentősége abban áll, hogy a XX. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével "lazította", új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének. Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt lehetősége elmélete továbbfejlesztésére. (Vö. Egy filozófus emlékei /Horváth Barna önéletrajzi írása/ *Valóság*, XXXVII. évf. /1994/ 2. sz. 101-104. o.; Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, XLII. évf. /1994/ 11. sz. 654-660. o.; Tiszta jogszociológia felé. /Horváth Barna jogszociológiája/ *Budapesti Könyvszemle /BUKSZ/*, VII. évf. /1996/ 2. sz. /nyár/ 135-138. o.; *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

7. Tanítványok és "iskolák"

Az 1930-as évek végétől főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül *Szabó József* és *Solt (Scholz) Kornél*, illetve a Horváth tanítványok közül "szegedi iskola" néven, az eddigi egyetlen magyar jogbölcseleti iskolaként számon tartott tanítványi körből *Bibó István*, *Vas Tibor*, *Bolgár Vera*, valamint a pécsi *Losonczy István* első publikációit a neokantiánus paradigma végleges meghaladására tett kísérletnek tekinthetjük.

Személyükben az az új generáció jelent meg, akik számára a német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű ismerete révén, illetve az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba is továbbépítve lehetőség nyílt, hogy a magyar jogbölcseleti gondolkodás – végleg szakítva az ekkorra már lazuló egyoldalú német-osztrák orientációval – a nemzetközi jogfilozófiai közélet európai mércével mérhető részévé válva megfeleljen a második világháborút követő modern kor kihívásainak. Azonban ez a "kihívás" a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. A Magyarországon 1948/49-ben bekövetkezett politikai fordulat nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági és kulturális föllendülést akadályozta meg és perspektívikusan a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításától szakította el hazánkat,

hanem – csupán utólag tudjuk – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében. (Vö. Utószó Solt Kornél *Valóság és jog* című művéhez. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 153-156. o.; A beteljesült álom. Észrevételek Solt Kornél "Jogi logika" című műve kapcsán. *Jogtudományi Közlöny*, LII. évf. /1997/ 3. sz. 159-162. o.; Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. /1998/ 12. sz. 493-504. o.; Egy európeér jogtudós emlékezete. /Utószó/ In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 197-213. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125-152. o.)

8. Az "újrealista" szemléletmód Szabó József jogbölcseletében

A Moór-tanítvány, de később a "szegedi iskola" tagjaként számontartott Szabó József (1909-1992) jogbölcseleti tárgyú írásai néhány terjedelmesebb nemzetközi jogi tárgyú tanulmányát követően jelentek meg. A sorban elsőként 1938-ban *A jog alapjai* című munkája jelent meg, mely még alcímében (*Különös tekintettel a nemzetközi jogra*) visszautal a korábban őt foglalkoztató tudományterületre, bár azzal már nincs különösebb kapcsolatban. A majd' száz oldalas műben alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait. Szabó József szemléletmódját már e könyvében is az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető kriticizmushoz. Művében a neokantiánus jogfilozófia jól ismert paradigmáit teszi magáévá: "... a jog az általános nyelvhasználatban jelent léte (a jog pozitivitása, fakticitása) és érvényt (a jog értéke), – szabályt és rendet egyaránt..."; majd ebből kiindulva fogalmazza meg alapvetését: míg az idealista (természetjogi) jogszemlélet a "jog érvényalapjaira", addig a realista (pozitivist) jogszemlélet a "jog létalapjaira" helyezi a hangsúlyt, "nekünk viszont, akik ezeket az irányokat a kriticizmus jegyében túlszárnyalni véljük, egyforma gondot kell fordítanunk mindkettőre." Valójában így juthatunk el – érvel a szerző – a jogbölcselet első rendű problémájának a megoldásához, a jog fogalmának meghatározásához.

Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ e két minősége között. Ez nem sikerülhetett számukra mivel "maga a lét és érvény [n] em a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből 'a maiore ad minus' következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt." A szerző szerint a Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére föl hívta a figyelmet: "... a rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is." Szabó József úgy véli, hogy "[a] megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük, hanem bennünk, a megfigyelőkben van." Vagyis a jog "létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiség bűvkörén..."

Szabó önkritikusan veti fel saját elméleti felfogásával szemben a transzcendencia problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az "emberi alanyiség" gondolatán keresztül – mely önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem léte és értéket teremtő fogalom – a

transzcendenciában is gyökerezik. Azonban azzal vigasztalja magát, hogy míg ő csak egy transzcendens fogalmat vezet be, amelyből létet és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bírált elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé "csupán" posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.

A kolozsvári magántanári évek alatt megjelent műveinek legfőbb törekvése, hogy *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogását részleteiben is kibontsa és tovább finomítsa, ezáltal megteremtve a jog fogalmának "újrealista" koncepcióját. *A jogászai gondolkodás bölcselete* című könyvében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jog(ász)i gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó "emberi alanyiság". A szerző kiindulópontjául egy kérdést tesz fel: "... lehetséges-e jogászias gondolkodás, ami nem racionalo-logisztikus természetű? vagy éppen csak ilyen lehetséges?" Számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során arra a következtetésre jut, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumció nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. Szabó a "logizáló jogelmélet"-i felfogások – melyek a logikum mítoszának csapdájába esnek bele – tipikus hibáit igyekszik számba venni; legfőképpen az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A "mesterséges logikai szerkesztés"-sel szemben "a jogászai gondolkodás mélyebb összhangja"-ról beszél, mely a "logikai formák látszatérvényláncá mögött az irracionális lényeg keresésé"-ben ragadható meg. A jogászai döntést – érvel a szerző – valójában "pszichológiai momentumok" befolyásolják, s a döntés "a premisszában rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg."

A jogesetektől levont következtetések bizonyos általánosítások levonására ösztönzik Szabót. Így részletesen szól számos jogi gondolkodó illúziójáról, a jog logikai zártságába vetett hitről, mely a jogi szabályozás belső ellentmondásmentességét tenné lehetővé. Ezek a jogtudósok azonban nem számoltak a jogszabályi szöveg értelmezésében rejlő számtalan irracionális, szubjektív tényezővel, melyek "a jog igazi életét" teremtik meg. Szabó szerint "csak a jog szövegét képzelhetjük ellentmondásmentesnek; maga a jog, amelyhez csak a szöveg értelmezésén át juthatunk, az értelmezés, magyarázat alogikus elemei folytán már különbözőképpen fogható fel. S mivel ezek a műveletek irracionális, alogikus, szubjektív tényezők tömegét vegyítik abba a folyamatba, amit jogalkalmazásnak hívunk, s így ennek eredményébe is, amit pozitív jognak szoktak nevezni..." Ugyanígy a jog logizáló felfogásának következménye a jogbiztonságba vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére – a szerző szerint helyesen – az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a hibás logikai jogszemlélet által életre keltett illuzórikus emberi ragaszkodást a jogbiztonság iránt. Szabó szerint a hagyományos logikai törvényszerűségeket magáénak valló jogszemlélet valójában az önmagában is számos ellentmondást hordozó filozófiai racionalizmus alapján állva formálódott ki.

Szabó részletesen foglalkozik a jog világában meghatározó "pszichológikum" jelentőségével. Itt is – a már korábban kifejtett – jogszemléletéből kiindulva a jog egységét a "motívumok világába helyezi", mivel a "motíválás az az egyetlen mód, "amelyen keresztül tényállítások érvénnyel és értékkepzetek hatással bírnak." Azzal azonban tisztába kell lennünk – hívja fel a figyelmet – , hogy "mihelyt a jog egységét a motívumok világába helyezzük, a tárgyi világból az alanyiság világába léptünk át": "A motívumok ugyanis már nem a tárgyi világhoz tartoznak, hanem legfeljebb ennek a mérlegelő alanyban fellépő képei, vagy még

pontosabban: a szemlélő alany felfogásmódjai, amelyek mögött a tárgyi világ feltételezése lehet metafizikai meggyőződés, hit, vágy: de csak feltevés, ami semmiféle objektív módon nem igazolható. Elértünk tehát oda, hogy a jog egysége sehol másutt, mint az alanyiségben, nem kereshető..." Szabó szerint e tekintetben az ő felfogása és Horváth Barna szinoptikus módszerének alapgondolata valójában egy és ugyanaz.

Thurman Arnold és társainak gondolatisága tapintható ki Szabó további téziseiben, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. A jogbölcselet feladata ezen a téren a szimbólumok mögötti jelentés, értelem felfedezése. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik, kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólum-rendszer. Az emberi gondolkodás egyik "betegségének" nevezi azt a sajátosságot, hogy "kifejezésmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni", s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmushoz, szómágiához vezet: "Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat." E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is "az alanyiség talajának" mélyebb (tudatalatti) rétegeibe kell ereszkedni. Vagyis a jogászai gondolkodás lényege "az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni." Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó "Én"-ben kell keresni, abban az entitásban, "aminek valósága összetartja a mindenséget", amiben "szellem és anyag dualitása feloldódik".

Az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvaló, az óvatlan olvasó akár azt is képzelhetné, hogy alkalmanként Jerome Frank szöveget olvas. Az 1940-es évek elején ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcseleti irodalomban meglehetősen kivételes volt. A jogi realizmus klasszikusainak a hatása letagadhatatlan. Szabóra talán még inkább elmondható az, amit Horváth Barna jogszemléletének méltatásakor szoktak megfogalmazni, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésközpontú megválaszolásokban az amerikai jogi realizmusra jellemző sajátos magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny egymásrahatásának, fölszámolva ezzel a magyar jogbölcseleti gondolkodásban korábban tapasztalható egyoldalú orientációt. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerekkel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mester, sem tanítványa.

Az "újrealista" elméleti kiindulópont további árnyalásával találkozunk *Hol az igazság?* című művében. Írásának alcíme – *A bíró lélektani problémái* – jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó érdeklődését is fölkellették. Korábbi műveihez hasonlóan, az angolszász jogtudományban bevett módot követve, számos jogeset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához: "Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítélt, tudatosan vagy tudattalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja." Szabó azonban úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkeznünk, hiszen maga a jogeset ("tapasztalati valóság") föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése: "Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak

minősítenie, egy jogtétel alá szubszumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatónak látszanak is, gyakran felmerül az az aggály, vajon pontosan fed-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes."

Sőt az ítélezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell, többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fed egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban is benne rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli: a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást is kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás "megközelítőleg helyes jelentését" igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Jerome Frank "szabály- és ténytárgyság"-ról kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realismus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tette. Mindazonáltal – érvel Szabó – a bíró tapasztalata, mely a bizonyítási eljárás során keletkezik, ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: "A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indíciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtő képzelete tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró a jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot." S itt ismét megjelenik a legelső jogbölcseleti tárgyú írásaiból ismert "emberi alanyiség" fogalma. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint "az ítélő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében", hiszen az igazság "bennünk" van. Végső konklúzióként állapítja meg: "Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma." (Vö. Megkésett számvetés. *Magyar Jog*, XLII. évf. /1993/ 12. sz. 764-765. o.; Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közöny*, LIII. évf. /1998/ 12. sz. 493-504. o.; Egy európeai jogtudós emlékezete. /Előszó/ In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 197-213. o.)

9. A jogfilozófus Bibó István

A szegedi jogi karon Horváth Barna tanítványaként végzett Bibó István (1911-1979) nem jogbölcseleti munkásságával vált a magyar tudományos közélet ismert személyiségévé. A hazai jogtudomány régi adóssága, hogy Bibó gondolkodói pályafutásának első szakaszát meghatározó jogbölcseleti tevékenységét méltó módon bemutassa és kritikailag elemezze.

Bibó nemcsak Hans Kelsent opponálta, hanem az általa oly nagyra értékelt "mestere", Horváth Barna elméletének ellentmondásait is szóvá tette. Mindamelllett az eltérő vélemények egymásmellettiségének, egymással való konkurálásának híve volt. Magántanári próbaelőadásában erről így vélekedik: "semmilyen jogi kérdésben nem lehet egy bizonyos jogi meggyőződés igazságát kimutatni", vagyis sem a "logikai pozitivizmus", sem a "szociológiai pozitivizmus" nem ad kielégítő választ a jogelmélet fő kérdéseire. Egy rövid elméletörténeti áttekintést követően mégis arra a megállapításra jut, hogy "a jogelmélet fejlődése felmutat olyan erőket, melyek ezt a tudományt túljuttatják a terméketlen spekulációkból és felületes általánosításból eredő álproblémákra, s a jogelmélet, miközben ezeket a kérdéseket megoldja, egyben a rendszeresebb és valóságához hívebb jogismeret felé is halad."

Bibó maga is megkísérelt önálló jogfilozófiai rendszert kidolgozni. Mint minden magára valamit is adó jogfilozófus a "jog mibenléte"-nek kérdésére önálló teória fölállításával válaszolt. Bibó esetében csupán a fiatal kor meglepő egy kissé, egyébként ugyanígy cselekedtek elődei is, a legkiválóbb magyar jogbölcselek. A húszas éveinek elején járó ifjú a *Kényszer, jog, szabadság* című könyvében életkorát meghazudtoló alaposággal és mértéktartással fogott hozzá saját elméletének megfogalmazásához. A neokantiánusoknál megszokott filozófiai megalapozottságú mű a címben szereplő kérdésköröket járja körül. Bibó szándéka szerint a kényszer és szabadság filozófiai kategóriáinak alapos tisztázásával, a kényszer és szabadság hálójában próbálja megragadni a jog lényegét.

Bibó a kényszert, a szabadságot és a jogot egymással szorosan összefüggő jelenségeként mutatja be. A kényszer és a szabadság – mint a jognál általánosabb és egymással szorosan összefüggő jelenségek – tárgyalása során a szerző a jogfilozófia kardinális problémáját fölvető jogelméleti előkérdések, illetve általános filozófiai és társadalomelméleti fogalmak (neo)kantiánus paradigmáiból indul ki, azonban elméleti előfeltevéseiben Henri Bergson életfilozófiájára (az ember csak a spontaneitás törvényszerűsége alatt állhat) és Nicolai Hartmann ontológiai és etikai tételeire támaszkodva a kortárs jogbölcselet számára újszerű válaszokat fogalmaz meg. Bibó a spontaneitás fogalmát nem dolgozta ki, csupán (az *Idő és Szabadság* című műből) a bergsoni kategóriát vette át, tagadva a determinizmus egyetemes érvényességét: "A spontaneitás nem jelenti az okság elvének tagadását, hanem jelenti annak a feltételezését, hogy ok és okozat nemcsak az időbeli egymásután, hanem az egyidejűség viszonyában is felléphetnek." Bibó István annyiban azonban mégis továbbfejleszti a bergsoni elméletet, hogy a spontaneitás (a belső tényezők által meghatározott öntevékenységet) összekapcsolta a Hartmanntól származó perszonális determinációval.

Bibó elmélete egyik alapgondolatának – a kényszerről adott fogalommeghatározás – kifejtésekor találkozunk Horváth Barna jogelméleti szemléletmódja unikális elemének fölhasználásával: "A kényszer nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségei alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együttszemlélése (synopsisa)." A szinopszisa utalással a szabadság fogalmának meghatározásakor is találkozunk: "a szabadság nem valamilyen önálló kategoriális értékű törvényszerűsége a létező világ valamely síkjának, hanem – éppúgy, mint a kényszer... – csupán viszonyfogalom, csupán szemléletmód, mely többféle törvényszerűség bizonyos együttszemlélésében (synopsisában) áll." A szinoptikus módszer alkalmasnak látszik Bibó számára a neokantiánus jogfilozófia alapproblémájának tekintett Sein-Sollen problematika megoldására, hiszen a valóság és érték egymásvonatkoztatásának lehetőségét éppen a spontaneitás törvénye teszi lehetővé. A szinopszis nem csupán a jogtudomány és a jogbölcselet speciális technikája, hanem – mestere megállapítását elfogadva – a társadalomtudományok általános módszere. Bibó szerint a szinoptikus módszer nem szorítkozik a valóság és érték ellentétének áthidalására, hiszen olyan szemléletmódot testesít meg, amely nem hoz ugyan létre önálló ismerettárgyat, de bizonyos élmények, képzetek, reakciók létrehozásában vesz részt és megértését teszi lehetővé.

A kényszer kapcsán említést kell tenni a bibói elmélet másik, Horváth Barnától kölcsönvett fontos terminusáról, az objektiváció fogalmáról. Horváth a társadalmi objektiváció fogalmán "az egymást érintő magatartások szabályosságát" a "társadalom tipikus viselkedését" értette. Bibó a kényszer kapcsán vezeti be az objektiváció fogalmát: "Ha a társadalom tagjai kölcsönösen tudomást vesznek egymás kényszerélményeiről – ... – akkor a szubjektív kényszerélmény társadalmilag számottevő jelenséggé, társadalmi viszonyfogalommá, társadalmi objektivációvá lesz." Az objektiváció azonban nemcsak a

kényszer, hanem a szabadság – mely Bibó szerint "idegen törvényszerűség alól való mentesség" – szférájában is létező jelenség: "a társadalom egyéni szabadságokra, szabad akciószférákra osztható fel, melyek tulajdonképpen mind a szubjektív szabadságélmény objektívációi." Az egyéni szabadság nem más a bibói értelmezésében, mint a szubjektív szabadságélmény objektívációja, vagyis "objektíválódott szabadság".

Bibó a jog szempontjából két alapvető szubjektív "élmény"-ről beszél (kényszer-, illetve szabadság-élmény), melyeket a jog neve alatt összefoglalt jelenségcsoporton belül kell keresnünk: "... minden jogi magatartás vagy kényszerített magatartás, vagy szabad magatartás, minden jogi szabály vagy kényszeríti cselekvőségünket, vagy vele egyirányban fejt ki hatását." Úgy véli, hogy a jog tapasztalati anyagában a kényszer- és szabadságelemek bizonyos egyensúlya figyelhető meg. A több évszázados jogelméleti kényszerítést ismertette megállapítja, hogy a jog lényegét a fizikai vagy lelki kényszerben, a szankcióban kell keresni. Bibó maga is úgy véli, hogy a jog kényszerrend, s a "szankció alatt nem csupán erőszakalkalmazást tartalmazó jogkövetkezményeket kell értenünk, hanem minden jogkövetkezményt, melynek valószínű bekövetkezése és a jogkövetőkre való hatása alkalmas arra, hogy a jog kényszerének tényezője legyen." A jogi szankcióra, más társadalmi normák által gyakorolt kényszerrel szemben, nagyobb fokú kiszámíthatóság, bizonyosság, illetve előfeltételeiben szabályozottság, határozott körülírtság a jellemző. A jogi szankció a többi társadalmi szabály szankcióitól az "objektivitás fokában" különbözik: "... a magatartások közös tartama a magatartások konkrét lefolyásától elválik, társadalmi intézménnyé lesz s mint materiális objektíváció az objektíválódás legmagasabb fokát éri el." Vagyis a jogi szankció testesíti meg a "legobjektívebb kényszert". Mesterére utalva megállapítja: "Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épültek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektíválódásának legnagyobbvonalúbb megjelenései."

A jog és a szabadság kapcsolatának tárgyalásakor Kant ismert meghatározását idézi – "a jog azon feltételek összessége, melyek alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság általános törvénye szerint megállhat" – , mely markánsan kifejezi a jog szabadság-funkcióját. A jogfilozófiának már csak azért is a szabadság kérdésével kell foglalkozni, mert a jog kényszerétől szabadon hagyott cselekvési területek ("magánügyek") az objektív szabadság birodalmába tartoznak. Bibó különös figyelmet szentel a polgári szabadságjogoknak (pl. tulajdonjog, gyülekezési szabadság), ahol a jog kényszerétől való objektív mentességet maga a jog állapítja meg: "A polgári szabadságjogok képezik a jogban megvalósult objektív egyéni szabadság legmagasabbrendű materiális objektívációit..." Kétségtelen, hogy "ha a jog a legobjektívebb kényszer, akkor az általa szabadon hagyott terület a legobjektívebb szabadság." A jog világában a szabadság legjellegzetesebb megjelenései azok a jogintézményekként szabályozott szabad magatartások (pl. jogügyletek, keresetindítás, végrendelet), amelyeknek az "előfeltételei, formája és hatása a jog által objektíve és biztos hatékonysággal vannak meghatározva." Bibó a neokantiánus jogkoncepciók tükrében mutatja be a jog világában érvényesülő kényszer és szabadság egymáshoz való viszonyát, kölcsönös összefüggését. A jog lényegét meghatározó bibói fogalom szerint: "A jogra... jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektívebb kényszert és valósítja meg a legobjektívebb szabadságot." A jognak ez a kétarcú felfogása nem új keletű dolog a jogelméleti gondolkodásban, de gyakorta találkozni valamelyik oldalt túlhangsúlyozó felfogással. Bibó szerint "az objektívációnak ez a kettős feszültsége adja meg a jog igazi erejét az összes többi társadalmi szabályok felett."

Egy még megalapozottabb jogfogalom megalkotásának előfeltételeként – a további jogbölcseleti vizsgálódások irányaként – az általa használt objektiválódás provizórikus magyarázatának alaposabb fogalmi kibontását tartja szükségesnek. Sajnálatos, hogy ez irányú vizsgálódásait nem folytatta, azonban így is figyelemreméltó elméleti kísérletnek tekinthetjük Bibó elméleti útkeresését. Későbbi jogbölcseleti tárgyú dolgozataiban a jogfilozófiai kérdések egyes részkérdéseinek alapos elemzését végezte el. Természetesen nem véletlen, hogy mindezt a kelsen elmélet tükrében, a reveláció erejével ható nagy elmélet kritikájaként fogalmazta meg. (Vö. "Coactus tamen volui" – Bibó István jogbölcseleti munkássága. *Forrás*, XXVII. évf. /1995/ 12. sz. 13-21. o.; Egy jogfilozófusnak indult karrier története – Bibó István pályakezdése. *Magyar Tudomány*, XLI. évf. /1996/ 3. sz. 361-368. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125-152. o.)

10. A magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközi elismertsége és eredményei

Mielőtt számbaveszük a "fordulat évét" követő történéseket érdemes bemutatni a magyar jogbölcselet korabeli nemzetközi kapcsolatrendszerét és néhány olyan nemzetközileg is méltán elismerést kiváltó eredményét, mely napjainkban is például szolgálhat a jogfilozófiát Magyarországon művelők számára.

A jogtudomány és azon belül a jogfilozófia eredményeinek nemzetközi el- és megismertetése a klasszikus természetjogi felfogást követő, nemzetivé váló pozitivisták jogtudomány számára vált fontossá. A valamikori közös (latin) nyelvet fölváltó nemzeti nyelveken művelt jogfilozófia azonban nem maradhatott a kis nyelvek "fogságában". Míg az angolul, németül és franciául megjelent művek mindenki számára hozzáférhetőek voltak, addig az olyan kis nyelven mint a magyar művelt jogfilozófia számára egyetlen út volt, a világnyelveken való megjelenés. Ezt ismerte fel legelőször Pulszky Ágost, amikor 1888-ban Londonban *The Theory of Civil Law and Society* címen angolul is publikálta fő művét. A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való "berobbanás" nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni. Az egyébként rá nagy hatást gyakorló Herbert Spencer grandiózus korabeli opuszai mellett nem volt helye szintetizáló alapmunkáknak.

Valódi nemzetközi ismertségre, hírnévre csak neokantiánus jogfilozófusaink tettek szert, akik "napi" munkakapcsolatban álltak korabeli európai kollégáikkal. Erre jó példa Hans Kelsen – a XX. századi jogfilozófia kivételes alakja – és a magyar neokantiánusok kapcsolata, melyről számos árulkodó jel tanúskodik, mint például Somló és Kelsen levelezése, vagy Moór és Kelsen baráti viszonya, illetve minden kritikai viszonyulás ellenére Horváth és Kelsen kapcsolata. Ez utóbbit jól illusztrálja, hogy Horváth Barna 1929-es angliai tanulmányútját Moór és Kelsen egyidejű kollegiális támogatása tette lehetővé. De ezt példázza két Kelsen-fordítás története is, így az 1927-ben rövidített formában Moór Gyula fordításában magyarul megjelent *Allgemeine Staatslehre*, illetve az 1935/37-ban Bibó István által lefordított *Reine Rechtslehre* kapcsán történt levelezések. Megemlíthető az a tény is, hogy 1935-ben éppen Moór Gyula jogi kari dékánusa alatt avatták Rudolf Stammlert – a neokantiánus jogfilozófia alapító atyját – a budapesti egyetem tiszteletbeli doktorává. A Moór- és Horváth-tanítványok később főleg a bécsi Alfred Verdrossal tartottak szoros kapcsolatot.

Nyilvánvaló azonban, hogy erre a szoros, gyakran baráti kapcsolatra a tudományos teljesítmények alapján lehetett szert tenni, vagyis neokantiánus gondolkodóinknak nemzetközileg is számontartott művekkel kellett jelentkezniük. Ezek közül méltán

kiemelkedik Somló Bódog *Juristische Grundlehre* és Horváth Barna *Rechtssoziologie* című munkája, melyeket azóta is gyakran idéznek és a jelentősebb nyugat-európai könyvtárakban ma is biztosan föllelhetők. Ezen kívül az érintett szerzők, valamint Moór Gyula főképpen német nyelven írt tanulmányait lehet megemlíteni, melyre a két világháború közötti korszakban az európai kortársak alkalmanként hivatkoztak. Somló művének érdekessége, hogy az 1917-es első kiadás Hans Kelsen hathatós segítségével jelent meg Lipcsében a Meiner kiadónál. A kedvező fogadtatásra és az általános érdeklődésre tekintettel tíz évvel később ugyanaz a kiadó ismételtelen megjelentette, majd pedig 1973-ban a Scientia Verlag harmadjára is méltónak találta Somló fő művét az újraközlésre. Ilyen sikert egyetlen magyar jogfilozófiai munka sem mondhat magáénak. Csupán Horváth Barna említett műve vetekszik a nagy előd elismertségével, hiszen az 1934-ben a neves berlini kiadónál megjelent mű az európai és a kontinensen túli kollégák figyelmét is fölkelte. Vitatottsága ellenére jogelmélete maradandó értékét bizonyítja, hogy a *Rechtssoziologie* első részét más, korábban németül publikált tanulmányainak társaságában 1971-ben a Duncker & Humblot kiadó gondozásában újra megjelentették. Horváth jogszemléletének érdekességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a *Rechtssoziologie*-t japán nyelvre is lefordították. Ehhez hasonló távolkeleti figyelmet magyar jogelméleti szerző műve iránt csupán még egy ízben tapasztalhattunk, amikor Vas Tibor 1935-ben német nyelven publikált *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* című könyvét szintén japán nyelvre lefordították.

De ugyancsak a nemzetközi ismertséget segítheti elő, ha bemutatkozó jelleggel az érintett tudományok művelői egy neves nemzetközi szakfolyóirat külön számában számot adnak az őket foglalkoztató aktuális kérdésekről. Ilyen volt például az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* című tekintélyes folyóirat 1943-ban megjelent "Ungarn-Heft"-je, melyben a korabeli magyar jogbölcseleti gondolkodás élvonalába tartozók közel kétszáz nyomtatott oldalon közölhették tudományos eredményeiket. A publikálók közül érdemes megemlíteni Moór Gyula, Horváth Barna, Szabó József és Hegedűs József nevét, akik méltán reprezentálták a korabeli magyar tudományt és jogelméletet. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

11. A "fordulat évé"-nek következményei a magyar jogbölcseleti gondolkodásban

1949-ben bekövetkezett változások a magyar (polgári) jogbölcseleti tradícióra végzetes hatást gyakoroltak. A korszak doyenjét, Moór Gyulát 1949-ben kényszernyugdíjazták a budapesti egyetemről, s mielőtt az új korszak hatalmi gépezete és a hivatalos tudánypolitika végleg "elbánt" volna vele, 1950 lelegején meghalt. Az alkotói ereje teljében lévő Horváth Barna – aki konszolidált időkben a budapesti Moór-tanszék jogos várományosa lett volna – 1949 legvégén emigrálásra kényszerült. Rövid ausztriai tartózkodás után – ahol Alfred Verdross támogatását élvezte – az Újvilágban próbált szerencsét. Az Egyesült Államokban akkoriban sem volt könnyű egyetemi katedrát kapni. Még Roscoe Pound is eljárt az érdekében, hogy megfelelő állást kapjon a neves magyar pályatárs. Végül a 1950-es évek első felében a New York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The New School of Social Research "visiting-professzora"-ként tudott elhelyezkedni, ahol politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított. Azonban bármennyire is szerves részét képezte jogelméletének az angol-amerikai pragmatikus szemlélet, illetve a processuális jogfelfogás, kontinentális

indíttatását nem vetkőzhette le, így a hallgatókért folytatott – az Egyesült Államok egyetemén szokásos – küzdelemben alulmaradt. E közegben nem csupán Horváth Barna mozgott idegenül, hasonló problémákkal küzdöttek az Európából korábban áttelepülő legnevesebb kollégák is, mint például Kelsen vagy Kantorowitz. Eközben számos alkalommal megfordult Európában mint vendégprofesszor. Az ekkor főként angol nyelven publikált tanulmányaiban megpróbálta szinoptikus jogelméletét és a háború előtt kifejtett gondolatait az amerikai környezet számára fogyaszthatóbbá tenni. Sikertelenségének csak egyik oka az idegen nyelvi közeg, ennél alapvetőbb problémát jelentettek a jogtudomány művelésének eltérő paradigmái.

A "fordulat évét" követő változások az itthon maradt tanítványok életében is alapvető változást hoztak. A háború után szegedi professzori kinevezést nyert Szabó Józsefet és Bibó Istvánt egyik pillanatról a másikra megfosztották katedrájuktól. Sőt Szabó sikertelen disszidálási kísérletét követően két és fél éves börtönbüntetésre ítélték, melyet követően idegennyelv-oktatásból és fordításból élt. Csupán az 1956-os forradalmat követően került vissza az egyetemi pályára, de 1960-ban végleg nyugdíjazták. Hasonlóan derékbatört Bibó felívelő tudományos karrierje is. Az 1956-os politikai szerepvállalását követő börtönéveket leszámítva nyugdíjbavonulásáig csupán könyvtárosként tevékenykedhetett.

Mások, mint például Losonczy István kényszerű pályamódosítást hajtott végre, s a jogfilozófia helyett a büntetőjog tudományának professzora lett a pécsi egyetemen, vagy mint Solt Kornél – aki mestere, Moór Gyula ajánlásával jó esélyekkel pályázott a debreceni egyetem jogfilozófiai katedrájára – az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogászként élte le életét, bár a későbbiekben is számos elméleti tanulmányt publikált. De itt kell megemlíteni a tehetséges Vas Tibort, aki Horváth-tanítványként pályája kezdetén a hazai jogfilozófiai irodalom egyik ígérete volt. Számára a "fordulat éve" egyben jogfilozófiai paradigmaváltást eredményezett, aminek következtében az egyik legharcosabb marxista jogelméleti gondolkodóvá vált, szigorú kritikát gyakorolva elődei, egykori mestere és a "fordulatát" nem követő pályatársai fölött.

A végső "tördöfés"-t Szabó Imre "*A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*" című 1955-ben megjelent kötete jelentette. A sok helyen demagóg marxista kritikát megfogalmazó műben a szerző a magyar "burzsoá" jogbölcseletet – főleg annak elmúlt fél évszázadát – úgy mutatja be, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló tradíciót. Csupán a századforduló pozitivistá jogszemléletének bizonyos eredményeit illeti elismeréssel, melyek a polgári radikalizmus eszmeiségét megtestesítve – Szabó Imre szerint – a történelmi materializmushoz közelálló, így "haladó" világképet sugároztak. Az osztályharc szellemében fogant "kritikai" megközelítés jó harminc évre meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, amelyek betartásával lehetett csak az érintett szerzőkhöz, azok gondolataihoz közelíteni. A szovjet típusú marxista jogelmélet valójában nem tudott és nem is akart semmit sem kezdeni a számára értéktelen tradícióval. Szabó Imre művének 1980-as második kiadásában is büszkén vállalta huszonöt évvel korábbi megállapításait, sőt az eltelt évtizedek még inkább megerősítették véleményében. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125-152. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

12. A magyar jogbölcseleti tradíció újrafelfedezése

A magyar jogbölcseleti tradíció újrafelfedezésének az 1980-as évek közepétől lehetünk tanúi. Ekkorra a jogelméleti irodalomban már végleg meggyengültek a szovjet típusú marxizmus hazai pozíciói. A korábban megkérdőjelezhetetlen paradigmák további vállalása ekkorra már nem jelentett az érintett kutatók számára egzisztenciális ellehetetlenülést. Egyszerű értékválasztásként élhették meg a jogelmélettel foglalkozók, hogy mely paradigma mentén művelik tudományozásukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a "fordulat éve" előtti magyar jogbölcseleti tradíció tanulmányozása, melyből egyaránt kivették illetve kiveszik részüket az érintett még élő személyek, valamint a közép és fiatalabb korosztályhoz tartozók, akik elfeledett értéket látnak e tradícióban és szívükön viselik az elődök munkásságának rehabilitálását.

Az európai tudományos vérkeringésbe való újbóli bekapcsolódás alapvető feltétele, hogy ismerjük és tisztában legyünk jogbölcseleti hagyományainkkal, s használjuk fel mindazokat az eredményeket, amelyeket elődeink felhalmoztak. Természetesen legyünk kritikusak is a sokszor töredékes, gyakran torzóban maradt életművekkel, s vessük össze saját koruk tudományos színvonalával. Ha ilyenkor azt állapítjuk meg, hogy bizony sok esetben kevés az originális gondolat, s csupán másodvonalbeli elmélettel vagy annak töredékével állunk szemben, azt mondjuk ki. De legyünk büszkék arra, ami ma is érték, ami ma is vállalható.

Látnunk kell, hogy a múlt század utolsó harmadától a magyar jogbölcseleti gondolkodás a társadalom modernizációs igényeinek megfelelően a polgári átalakulás, a modern polgári társadalom magyarországi megteremtésének szolgálatában állt. Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog és tanítványaik a magyar progresszió legharcosabb szószólóivá váltak, s egy modern XX. századi Magyarországot álmodtak meg. Ebben nagy szerepe volt a "tapasztalati államnak", mely a modernizáció hajtómotorja; az emberi felismerésnek, hogy milyen fejlődési irány felel meg leginkább a társadalmi szükségleteknek; a célok eléréséhez szükséges "helyes jog"-nak; a jog mögött álló hatalom természete vizsgálatának; az empirikus valóság és az arra vonatkozó norma "egybenezésé"-nek; s mindannak ami biztosítja a kanti értelemben vett lehető legteljesebb szabadságot és így tovább. Folytatni lehetne a sort, de talán így is érzékelhető, hogy mi mindenre vállalkoztak elődeink. S ha biztos receptet nem is, némi fogódzót a ma számára mindenképpen adnak. Hiszen ma is sok esetben hasonló problémákkal küzdünk, sőt céljaink sem sokban különböznek, habár mindezt eltérő paradigmák mentén igyekszünk megoldani.

Csak remélhetjük, hogy a ma jogfilozófiát művelők számára kevésbé lesz belső kényszer a közéleti-politikai szerepvállalás, a társadalmi folyamatok aktív alakításának kényszere, mely igencsak jellemezte a magyar jogbölcseleti gondolkodókat. Erre példa Pauler Tivadar sokéves minisztersége, Pulszky Ágost több évtizedes parlamenti képviselősége és államtitkári szerepvállalása, mely mindkettőjük esetében az egyetemi pályafutás feladását eredményezte. A századforduló táján ez az aktivizmus – Pikler Gyula és Somló Bódog esetében – a polgári radikalizmus tevőleges vállalásában állt, melyhez fontos folyóiratok (pl. Huszadik Század) és közéleti társaságok (pl. Társadalomtudományi Társaság) alapítása és tartalommal való megtöltése társult. A XX. század első évtizedének végén – mely Somló Bódog neokantiánus fordulatában is meghatározó hatást gyakorolt – a politikai szerepvállalással is fölérő közszerepléstől a tudomány felé való fordulásnak lehetünk a tanúi. A két világháború közötti időszakban neves jogbölcseleink közéleti tevékenysége kizárólag a tudománnyal összefüggő területekre korlátozódott, s csupán a második világháborút követő

események sodrában vállaltak aktív közéleti, sőt (párt)politikai szerepet. Elég ha Horváth Barna parlamenti képviselőségére vagy Moór Gyula képviselőség melletti budapesti egyetemi rektorságára, illetve a Magyar Tudományos Akadémia ideiglenes elnöki megbízatására gondolunk. Végül a politikai szerep tragikus sorsú vállalására jó példa Bibó István 1956-os tevékenysége. Minden tiszteletet kiérdemlő, erkölcsi indíttatású önfeláldozásával mintát adott a cselekvő értelmiség számára. Habár tőlünk nyugatabbra sem ismeretlen a jogtudósok közéleti-politikai szerepvállalása, például ha Max Weber, Gustav Radbruch, Hans Kelsen vagy éppen Roscoe Pound pályájára gondolunk, bízunk benne, hogy a jogelméletet művelőknek ma már csak a tudomány oltárán kell magukat föláldozni. Reméljük eljött az a kor Európának e szögletében is amire illik a latin mondás: *Cogitationum poenam nemo patitur*. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)